

УДК 821.161.2

Л.О.Удовенко

Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна

ОСОБЛИВОСТІ ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Стаття містить розгляд окремих особливостей мовної організації текстів художньої прози Михайла Грушевського. Аналіз прозової спадщини Грушевського показав, що серед багатьох засобів синтаксичної експресії автор надає перевагу порівняльним конструкціям, фігурам умовчання, однорідним членам речення. До прикметних рис мови прозових творів письменника віднесено також переважання фігур умовчання в авторській мові над діалогічним мовленням персонажів, що створює надзвичайно потужний експресивний ефект.

Ключові слова: експресивні лексеми, порівняльні конструкції, фігури умовчання, однорідні члени речення.

В статье рассматриваются отдельно взятые особенности языка художественных произведений Михаила Грушевского. Анализ прозаического наследия Грушевского показал, что среди многих способов синтаксической экспрессии автор предпочитает сравнительные конструкции, фигуры умолчания, однородные члены предложений. Отличительная черта языка художественных произведений писателя – преобладание фигур умолчания в речи автора по сравнению с диалогами персонажей. Названные особенности авторского стиля М.^о Грушевского способствуют возникновению в текстах чрезвычайно сильного экспрессивного эффекта.

Ключевые слова: экспрессивные лексемы, сравнительные конструкции, фигуры умолчания, однородные члены предложения.

The article discusses the features of language in individual prose of Mikhaylo Hrushevsky. Analysis of Hrushevsky's heritage has shown that among the many ways of expressing the author prefers syntax comparative constructions, forms of silence, the homogeneous parts of the sentence. The distinctive feature of the language of letters is silence during dialogues. These features of Hrushevsky's individual style cause extremely strong expressive effects in the texts.

Keywords: expressive markers, comparative designs, shapes, silence, homogeneous parts of the sentence.

Проза М.Грушевського, якій властиво багато цікавих і прикметних рис, так і не стала особливою подією в українському літературному процесі. Який же образ зазвичай уявляють на згадку імені Михайла Грушевського? Мабуть, насамперед образ найвидатнішого історика українського народу, автора «Історії України-Русі», політика, будівничого нації, публіциста й тільки потім – письменника. Перші згадки про письменницьку діяльність М.Грушевського знаходимо в його «Щоденнику», «Споминах», «Автобіографії», у статті «Як я був колись белетристом». Із них поступово вимальовується картина становлення письменника: від розробок наукових тем до перших оповідань і драматичних творів, у яких він не тільки прагне розкрити внутрішній світ людини, а й само розкритися, бо понад усе хотів прислужитися Україні. «Мета, зміст і щастя життя, – пише М.Грушевський, – уявляється мені в тім, щоб послужити національному українському відродженню слов'янських народів. Недоробленість українського відродження, розпорошеність української інтелігенції, занедбання нею свого обов'язку перед без'язикою і без освітньою народною масою, відречення славного минулого, від скарбів рідної народності – вдавалося мені всесвітньою ганьбою і безчестям, яке крило і мене, і всі живі покоління – по скільки б вони не хотіли прикласти рук до того, аби з того безчестя очиститись. Справа при тім уявлялась мені, як у всіх тих історіях національних відроджень, головне

з формального боку: національного усвідомлення, засвоєння мови, розвитку літератури – популярної, мистецької і наукової» [3, с. 128].

© Удовенко Л.О., 2013

Тому М.Грушевський прагне стати справжнім митцем слова: «...літературні інтереси панували у мене над усіма, я хотів стати українським письменником, редактором, видавцем» [3, с. 125].

Літературно-мистецькі проблеми-запити представників творчої інтелігенції сучасників Михайла Грушевського охоплювали такі основні теми: війна і мир, боротьба за національну самобутність і за певні умови самовизначення, вічне кохання та відданість, обмеженість прагнень і поглядів людини; життя гімназистів і вчителів, селян і містян. Зазначені теми цілком відповідали мистецьким пошукам М.Грушевського, які він реалізував у письменницькій творчості.

Художнім творам, які належали перу письменника, із визнанням довгий час не щастило, бо, по-перше, ім'я Михайла Грушевського декілька десятиліть перебувало під забороною; по-друге, традиційно вважалося, що літературні твори лише незначний епізод у його творчій спадщині; по-третє, художнє слово митця неодноразово зазнавало критики (варто згадати мовну дискусію 1906–1913 рр.). Разом із тим, белетристика М.Грушевського не залишала байдужими читачів: вони власним коштом видали збірку творів прозаїка до 50-річчя від дня уродин пана Михайла. Слово М.Грушевського продовжує зворушувати й бентежити наших сучасників. В арсеналі його індивідуально-авторської манери викладу спостерігаємо різноманітні лексичні емоційно-експресивні засоби, але самі по собі вони не можуть задовольнити психологічно мотивованих потреб мовлення, які виникають при стилістичному оформленні вислову, тому ці засоби автор підтримує улюбленими прийомами стилістичного синтаксису.

Актуальність дослідження зумовлено станом вивчення творчої спадщини митця, а також необхідністю дослідження засобів синтаксичної експресії, що якнайбільше відбивають авторське світосприйняття. Мета дослідження полягає в з'ясуванні окремих засобів експресії у творах М.Грушевського, у частоті їхнього вживання порівняно з іншими. Ми простежимо, яким саме засобам синтаксичної експресії письменник надає перевагу й чому.

Мовній організації текстів оповідань М.Грушевського притаманні певні особливості, а саме: серед багатьох засобів синтаксичної експресії автор найчастіше використовує порівняльні конструкції, незакінчені речення, фігури умовчання, ампліфіковані однорідні члени. Кожен із цих засобів виконує в текстах власну функцію: доповнює й уточнює образотворчі елементи, надає персонажам і подіям вірогідності, неповторності, виразності й експресивності.

У функції розгорнутого порівняння у складних реченнях виступають підрядні порівняльні, які приєднуються до головного сполучниками-частками *як, ніби, наче, мов*. Підрядні речення мають зміст, призначений для яскравішого розкриття змісту головного речення, надаючи йому експресивної забарвленості, яка підсилюється таким засобом художньої експресії, як антонімія: «Час тягся помалу, с поволоку, **наче хто з великими бебехами на спині маленькою хвірткою пролазив**» [1, с. 281].

Для точнішого передання психічного стану персонажа, його почуттів і настроїв автор використовує конструкції, у яких у підрядному реченні предметом зображення виступає уявлюване явище фізичного світу, якому художньо уподібнюється психічне явище, подане у змісті головного речення: «Його муки і страшні спогади зникли тепер, **мов катівський меч їх перетяв...**» [2, с. 78]. «Ся зустріч розбила слабкі початки її чуття, похолодила серце, що трохи тепило було, **наче той слимак виставив був різки з-під своєї халабудки, та торкнувся чогось й знов заховав їх...**» [2, с. 36]. «Помалу, потиху беруться, виявляються, в'яжуться думки, **наче шашіль точить товстий бік галери...**» [20, с. 37]. Такі порівняння надають можливість точніше відтворити психічний стан персонажів, емоційно насичуючи його. М. Грушевський використовує порівняльні конструкції з метою деталізації й образного змалювання картин природи: «**Од моря до моря, мов великий хробак, повзаючи, горбами спину підняв, простяглися гори кавказькі**» [1, с. 136]. «**Гора сердито захитала головою, й од сього хитання пішла гука по всій щілині, щось хряснуло, наче якого-небудь велетняного дуба з коріннями витягнуто, загуло**» [1, с. 143].

В оповіданнях М.Грушевського переважають конструкції у вигляді порівняльно-підрядних членів і словосполук, які мають декілька призначень. Автор використовує їх для зовнішньої характеристики персонажів і на позначення різних фізичних станів: «...щось притих Заня, не гуляє, не співає, ходить **наче заспаний** й хрипить усе гірш...» [1, с. 148]. «Музики собі дерли що Біг дасть, учитель – присадкуватий, товстий, **мов кавун**, німець притуповував та покрикував...» [1, с. 242]. «Хлопці і свічник були **наче варені**, ліноста збрала усіх...» [1, с. 255]; «...він легко, **наче плив**, переставляв коротенькими ніжками, що підперли опукуване тіло» [1, с. 285]. «Чоло в нього було наморщене, глибокі зморшки здавались чорними пружками, ніздрі роздулись, **мов у гарячого коня...**» [2, с. 12]. «Прижмуривши очі, **мов кіт**, дивився він на веселе полум'я» [2, с. 18].

Використовуючи такі порівняльні конструкції, автор підкреслює особливі риси, якими наділяє персонажів своїх творів, моделює їхні настрої, переказує їхня почуття, підвищує експресивність викладу, підсилює емоційне забарвлення: «А як ще окрім чоловіка такі дитинята щирі, добрі та гарні, такі щебетливі, **мов голуби воркітливі...**» [1, с. 147]; «...він усміхався, **мов дурень**, і певне думав потішити слухачів» [1, с. 237]. «А знаєте, паничу, – гепнув він одразу не в сих, не в тих, надувшись, **немов бозна-що хтів сказати**, – їй-Богу, ви не думайте, в мене дівчина хоч куди?..» [1, с. 241]. «Се він сказав так, **наче я мусив його слухати й як то бува часом, я мов не своєю волею взяв папірку, не сказавши слова**» [1, с. 243]. Художній прийом порівняння Михайло Грушевський доповнює ампліфікованими членами речення. «Недобра думка ворушилась у неї на чоловіка, що вони живуть та не по-людськи, **наче в якомусь чаду без одмінної, щоденної, сірої метушні...**» [1, с. 268].

В описах довкілля М.Грушевський використовує порівняльні конструкції для подальшої поглибленої деталізації тла, на якому розгортаються події, для насичення його емоційно-експресивними елементами, наближення до українського читача, удаючись у разі потреби до несподіваних, але звичних образів: «Круг його стояла дрібна водяна курява, а як світило сонце, одбивалась різними кольорами, **наче веселка**» [1, с. 141]; «...ті хвилі такі гарні – не б'ють, не хлищуть, а **наче перекочуються тихо-тихо, та такі м'які, наче пухові...**» [1, с. 153]. «...Давидова гора, **немов велетний вареник**, чорніла, застуючи півнеба...» [1, 2, с. 50].

Отже, в оповіданнях М.Грушевського різноманітні за структурою порівняння створюють в уяві читачів довершені яскраві образи, підсилені зоровим ефектом.

Михайло Грушевський – майстер діалогів, у яких чільне місце відведено незакінченим реченням із виразним експресивним забарвленням. Такі речення наближають діалоги до справжнього, не вигаданого людського мовлення, відтворюючи його емоційну насиченість, а в разі потреби й афективність:

« – Йди, йди, Явдохо, і з'їж святої куті з дітьми, та й ночуй собі там і додому сьогодні не вертайся, я вже сама тут приберусь... Як часом і забаришся... – Спасибі, пані. – Й онукам на гостинець візьми – он там, у кутку, карбованця...» [1, с. 146]. « – Та чи нема у вас [грошей], Василю? Пан сьогодні принесе. – Та я радий був прислужитись, та бо ж й у мене ні шага, знаєте, туди кинь, сюди винь... – Що ж маю робити? То б позичив...» [1, с. 276]. «Товмач повернувся до Араба, і морда в його з лисячої зараз стала вовчою: – Ти, старий дурню, хочеш живим бути? Га?.. Скільки даси?.. А то таке оповім від тебе, що й смерті тобі не знайдуть... Скільки даси?..» « – Ой, не дурій, старий! – завищав товмач, – зараз скажу. Так тебе катуватимуть... викинуть тебе собакам... От скажу...» [2, с. 13].

Прикметна риса мовної організації текстів оповідань М. Грушевського – уживання незакінчених речень не в діалогічній мові персонажів, а в мові самого автора. Ми зафіксували 111 незакінчених речень у діалогах персонажів і 260 – в мові автора. За допомогою фігур умовчання письменник привертає увагу до певних подій у текстах оповідань, залишаючи навколо їх змісту загадку, напружує уяву читача.

Деякі оповідання або їх частини автор починає з фігури умовчання: «...Гудуть, гукають низенькі покої, лунає, одгукується дитячий регіт та твалт... Двоє хлоп'яток маленьку сестру на килимок посадили й тягнуть за той килимок. Оттак, ну, гей коні, гей, ну!... Кричать і коні, кричить і дитина, у долоні плеще, твалтує...» [1, с. 147]. «...От сонце розпалалося... й звідки того

сяйва береться – сипле та сипле, усе одбивається тим світом, усе сяє, а сніг вже більш усього – кожна дріботиночка світить та блищить, наче усміхається до сонця, наче не знає, що розтопить її сонце зараз... Скрізь капотить, ляпотить, з чорних гіляк сніг дрібками летить, скрізь потьоки, струмки, під домами й іти не можна – зараз налле за шапку, за комір...» [1, с. 144]. Використання таких речень на початку твору або розділу акцентує увагу читача на почуттях персонажів, тим самим задаючи необхідний тон подальшому викладу. Коли автор змальовує картини природи, фігури умовчання наповнюють розповідь більшою образністю, спонукають читача до самостійного домислювання деталей: «Важкі, великі краплі дощу почали ляпати на сухий ґрунт, було душно і важко дихати... Потекли потоки, обливаючи сіре, голе каміння...» [1, с. 139]. «Був південь палючий, гарячий, важкий... Сонце стояло якраз проти вікон, проміння засипало широкий покій, сліпило очі школярам, пекло їх голови... Повітря стояло якесь важке, смердюче навіть, ледве дихати...» [1, с. 255]. «Зима... Ніч... Скільки сягнеш оком – усе степ, білий степ без кінця, без краю, сніг, сніг, сніг...» [2, с. 21]. Незважаючи на те, що М.Грушевський максимально точно відтворює деталі екстер'єру й інтер'єру, детально виписує тло, на якому розгортаються зображувані події, він удається до фігур умовчання з метою стимулювати уяву читачів: «Клопочеться, метушиться бабуня – ось й усе здається – стоїть великий стіл, білою як крейда, настількою застелений, три свічки горять, борщ, риба варена й смажена, пироги, каша... Стоїть кислий, смачний дух од тільки що окраяного хліба...» [1, с. 146–147]. «І тихо, і сумно стало в покоях... не чути ні щибетання, ні крику, ані веселої, наглої сварки...» [1, с. 148]. «Сірники падали один за другим... мокли в воді, що почала вже смердіти фосфором...» [2, с. 41].

Фігури умовчання відіграють важливу роль у напружених моментах розповіді. Вони позначають гостроту почуттів, трагічність подій, що відбуваються: «Стець почекав, аж поки він повернувся, та й потиху, нишком пішов по-під муrom... серце стукотіло так гучно, йому здавалось, що надзиратель от-от почує, й він тулився до мура, мов хотів улізти в його... Ой... якась клята шклярщина луснула під ногами, який страх!.. Комусь треба було її кинуть... У Стеця у вухах задзвеніло... він зупинився й не насмілювався навіть глянути на надзирателя. Але той задумався й ішов понуро, не вваживши. Стець передихнув, і пішов далі; вже недалеко... от і двері... це тільки ступить два рази й він поверне за ріг і втече... от це раз... він взявся вже рукою за двері... Аж гульк... надзиратель повернувся й дивуючись подивився на Стеця...» [1, с. 258].

Фігури умовчання надзвичайно точно відтворюють загостреність почуттів, надають динамічності подіям, звертають увагу читача на окремі деталі розповіді. Автор свідомо не завершує речення, спонукаючи читачів до власного домислювання й деталізації художніх образів, зображених подій.

Фігури умовчання дуже влучно втілюють настрої, тривогу, переживання персонажів: «Так пройшло кілька днів: щоранку, щовечора тинявся Юрко по просіках паркових, шукаючи, виглядаючи Ганну... Він покохав її з того часу, як побачив, але не рятував себе от сього кохання – не було в його ні сили, ні волі – усе і розум, і страх, і тіло, і душа все вилилось у одне кохання, що полум'ям запалило його серце. Він здавався божевільним, озиралось та здригаючись од кожного гуку, од кожного шамотіння... серце боліло та мліло, а губи шепотіли слова кохання, обіцянки, благання...» [1, с. 138]. «І не так шкода було йому за тим гулянням, за тими втіхами, як за тим, що пропала його віра... його молитва... не почув її Біг, не визволив, не пішла його гора в море... Хіба це він не вірує?... Стець довго, докірно подивився на ікону й сумно, тихо сів коло своєї страви. Він став їсти свій каламутний борщ і сльози, гіркі-гіркі, капали з очей й мішалися з борщем. Гірко було Стецю!...» [1, с. 262].

М.Грушевський використовує фігури умовчання для надання динамічності, експресії, для більш реалістичного, емоційно забарвленого зображення дій персонажів: «Вона брала життя таким, як ішло воно до неї. Вона жила... жила через те, що жилося, що після ночі йшов день, після ранку вечір, що рот їсти просив, а щоб добути що їсти, треба було бігати цілий день, або гнутись над роботою, а набігавшись... набігавшись... треба було спати...» [2, с. 34].

Отже, фігура умовчання вносить у розповідь елементи реалістичності, точно відтворює напружені моменти сюжету, переживання персонажів, наповнюючи їхні дії динамічністю,

емоційністю. Ці стилістичні фігури надають зображеним картинам природи більшої образності. Використовуючи в незакінчених реченнях експресивні лексеми, порівняльні конструкції, ампліфікативні однорідні члени речення, Михайло Грушевський досягає ефекту створення зорових образів.

Особливість мовної організації текстів прози М.Грушевського – широке використання однорідних членів речень, спеціальний добір яких вносить у речення експресивне забарвлення. Дієслівні, прикметникові, іменникові ряди однорідних членів посилюють образність, кожен з них виконує певні функції в тексті. Дієслівна однорідність показує енергію дії: «...у *покійчиках тепло, тихо та темно, тільки сяє світло перед святими образами, од сполоха полум'яного блищуть, сяють, іскрами грають золотії шати...*» [1, с. 145]. «*Усі реготалися, свистіли, кричали*» [1, с. 238]. «*Жовті язики полум'яні лижуть дрібні кавалки м'яса, на дрота нанизані, м'ясо шкварчить, шипить, капає, опікається; запашний дух іде од його так і лоскоче...*» [1, с. 256].

Прикметникова однорідність ряду надає яскравості характеристиці ознак: «*Той крикливий, бадьорий, несамовитий крик, мало схожий з чоловічим, гулко розійшовся серед бурі...*» [1, с. 141]. «*А Ганна впала на груди Юрку й губи їх зліпив солодкий, довгий, запашний, мов рожжа весняна, поцілунок*» [1, с. 140].

Предметну різноманітність, складність показує іменникова однорідність: «*Й тихо, й сумно стало в покоях, не чути ні **щобетання, ні крику, ані веселої, наглої сварки...***» [1, с. 148]. «*Усі дощечки, тріски, перечки, скільки в домі було, пішли на ту будову...*» [1, с. 252]. «*От тут кінець лісу – пішли **чагарі, ліщина, терен...***» [1, с. 256].

У Михайла Грушевського знаходимо яскраві пейзажні замальовки, які виконано саме у спосіб використання однорідних членів речення: «*Тихі, в грудях задавлені **ридання, хрипучий плач, голосіння** чути було під тихими пальмами. У холодку й деякі з порубаних **очуняли і стогнали, хрипіли...** А ясні зорі, як завсіді, тихо **дивились** з безкрайого синього неба, обсіпаючи блідим світом бідне село; **шамотіло листя, річка бурхала** під похилими вітями, й ся звичайна щоденна **тиша, спокій, розкоші, що так радує щасливе серце, тепер** разила і додавала смутку... **Краще** було б, як би сховалися сі тихі зірки, як би **річка навіжено бурхала і ревла, як би блискавка сліпила очі, вітер вив, лютував, рвав гілля, покрівлі,** засипаючи все курявою...» [2, с. 16].*

У тексті оповідань накопичення однорідних членів речення дає змогу авторові докладно відтворити екстер'єри й інтер'єри: «*Стоять рядками пляшки з **вином, з горілкою, з наливкою, а меж ними і монашка на копійці, стелиться дим її блакитною смужкою***» [1, с. 147]. «*От вона ніби **бачить цвинтар, і церкву, і високі хрести** на низеньких горбочках, де лежали й два маленькі брати її, **бачить дзвіницю, дзвони й старого паламаря...***» [1, с. 151]. «*Я перейшов двір, увійшов у сіні, заставлені **коробками, пуделками, глеками, бебехами, а далі у ванькір***» [1, с. 247].

Яскравий експресивний ефект виникає внаслідок уживання однорідного комплексу, складники якого набувають синонімічного значення, коли один однорідний член підсилюється і зміцнюються іншим: «*Все стихло одразу, не чути веселих **розмов на просіках, гармидера й метушні...***» [1, с. 139]. «*Якось ішов я бульваром та й, не вважаючи на людей, роззявив рота й дихав весняним повітрям, **чистим, холодним, вогким, що так надихає молодю, вічною силою** природи, **молодим, міцним життям***» [1, с. 244]. «*Штовхаючись, **сперечаючись** у дверях, довгою чередою йшли хлопці, **гук, гомін, гармидер** розходився пустими **переходами і покоями***» [1, с. 252].

Прикметникову однорідність М.Грушевський використовує, змальовуючи зовнішність або характер персонажів, і саме вона надає яскравості, виразності, експресивності їх портретам: «*...й сама вона таки гарна, **ще молода зовсім, й така тендітна, вихована, правдива пані...***» [1, с. 245]. «*Вона була **висока з себе, худа й білява; лице в неї було саме звичайне – бліде, трохи жовте, прив'яле вже...***» [2, с. 25].

В оповіданнях М. Грушевського натрапляємо на експресивно забарвлені контексти, які побудовано за допомогою концентрування різноманітних однорідних комплексів. Майстерно переказує автор душевні переживання, думки одного з головних персонажів оповідання «Днинка»: «*Тут **Мережкова** кинула книжку, її не ставало сили читати більше сих **цукерних оповідань, власне життя, власна недоля, сумний клопіт, колотеча** здавались **ще гіркішим, ще***

сумнішим, ще пекельнішим поруч із життям, не такі про яке оповідав творець сірих штанів та рожевої сукні, а тим що нагадувало воно, як-то бува часом, кажучи мовою «високою», що яка-небудь квітка наляпана бідлашним малярем, нагадує справжню квітку, таку розкішну, гарну, пахучу... Усі дріб'язки побуту щоденного, усі випадки, сварки, сердиті, докірні слова, усе збиралося, лізло, йшло в голову, кучилось, ставало якоюсь горою, такою страшною, смурною, поганою, од неї наче віяло сумом, холодом, духом старого, цвілого льоху, гнилим, важким духом, од якого морочилась голова, мліло серце...» [1, с. 280].

Отже, однорідність членів речення ніби нагромаджує, згущує окремі якості мовлення, щільно переплітаючи їх в одному контексті, спричиняючи появу чітко окреслених зорових образів.

У текстах оповідань М. Грушевський виражає різноманітні ознаки та дії за допомогою однорідності другорядних членів речення, зміцнює виразність, привертає увагу до цих ознак чи дій, підкреслює їх. По-особливому він добирає однорідні члені речення, поєднуючи їх залежно від семантико-стилістичної характеристики лексем. Комплекс однорідності зміцнюється іншими експресивними засобами: емоційно забарвленою лексикою, порівняннями, фігурами умовчання, які разом досягають ще більшого експресивного ефекту.

Отже, серед різноманітних синтаксичних засобів експресії, автор надає перевагу порівняльним конструкціям, фігурам умовчання й комплексам однорідності, які належать до особливостей індивідуально-авторської манери викладу Михайла Грушевського-прозаїка.

Література

1. Грушевський М. Із літературної спадщини / Ред. Любомир Винар; передмова А. Гулицька; упоряд. Г.Бурлака, А.Шацька / М. Грушевський. – Нью-Йорк; К. : Книга, 2000. – 415 с.
2. Грушевський М. Оповідання / М. Грушевський. – К. : Друкарня Барського, 1904. – 147 с.
3. Грушевський М. Споми́ни / М. Грушевський // Київ. – 1988. – № 12. – С. 125–145.
4. Грушевський М. Sub divo: оповідання, начерки, замітки / М. Грушевський. – К. : Друкарня Барського, 1918. – 112 с.
5. Крупа М.Л. Лінгвістичний аналіз художнього тексту / М. Л. Крупа. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2005. – 416 с.
6. Словник стилістичних термінів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://slovopedia.org.ua/stylistichni_terminy.
7. Удовенко Л. О. До проблеми визначення ідіостилю Михайла Грушевського / Л. О. Удовенко // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. – 2002. – № 556. – Сер. : Історія України. – Вип. 5. – С. 171–175.
8. Удовенко Л. О. Художня деталь як засіб образності в мові публіцистичних творів Михайла Грушевського (березень – квітень 1917 року) / Л. О. Удовенко // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. – 2009. – № 854. – Сер. : Філологія. – Вип. 57. – С. 136–139.